

19. Про участь України в представницьких органах Союзу РСР перехідного періоду : пост. Верхов. Ради України від 25.10.1991 р., № 1702-ХІІ // Від. Верх. Ради України. – 1991. – № 51. – Ст. 747.
20. Про Договір про економічне співтовариство : постанова Президії Верхов. Ради України від 17.10.1991 р., № 1665-ХІІ // Від. Верх. Ради України. – 1991. – № 51. – Ст. 748.
21. Про державний кордон України : Закон України від 04.11.1991 р., № 1777-ХІІ // Від. Верх. Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.
22. Про Прикордонні війська України : Закон України від 04.11.1991 р., № 1779-ХІІ // Від. Верх. Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 7.
23. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 144. – Арк. 6.
24. До парламентів і народів світу : зверн. Верхов. Ради України від 05.12.1991 р., № 1927-ХІІ // Від. Верх. Ради України. – 1992. – № 8. – Ст. 87.

УШАКОВА М. В.,
магістр з управління персоналом
та економіки праці
(Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця)

УДК 342.1

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

У статті проаналізовано роль інституційних змін у сьогоденному конституціоналізмі, що за сучасних умов постає ключем до розуміння шляхів встановлення реальної демократії в Україні.

Ключові слова: проблеми конституціоналізму, держане управління, інституційні зміни, соціальний контракт, оцінювання ефективності, контролюючий механізм, судовий конституціоналізм, народовладдя.

В статье проанализирована роль институциональных изменений в современном конституционализме, которая в современных условиях является ключом к пониманию путей установления реальной демократии в Украине.

Ключевые слова: проблемы конституционализма, государственное управление, институциональные изменения, социальный контракт, оценивание эффективности, контролирующий механизм, судебный конституционализм, народовластие.

In the article a role of institutional changes is analyzed in the modern constitutionalism, that is a key to understand the ways to establish real democracy in modern conditions in Ukraine.

Key words: problems of constitutionalism, governance, institutional changes, social contract, assessment of the performance, control mechanism, judicial constitutionalism, democracy.

Вступ. Сьогодні в усьому світі поширюються кризові явища, тому в наукових колах все більше зростає актуальність дослідження питань оптимізації розвитку державного регулювання для забезпечення сталого соціального й економічного розвитку. У контексті здійснення глобалізаційної інтеграції для нашої держави особливої актуальності набуває розвиток громадянського суспільства, яке може бути здатним здійснювати демократичний контроль за вітчизняною системою публічного управління, про що свідчать роботи науковців, які досліджують проблеми конституціоналізму.

Проблеми конституціоналізму досліджено у працях таких провідних вітчизняних і зарубіжних учених, як Е. Барендт, Л. Бориславський, В. Коваленко, О. Кушніренко, С. Малвейн, В. Німченко, М. Ташнет, А. Шайо, Н. Оніщенко, О. Петришин. На питаннях інституціонального підходу до ре-

гулювання викликів українського конституціоналізму акцентують увагу А. Селіванов, В. Тацій, Ю. Тодика, З. Чуйко. Висвітлено особливості інституціонального регулювання у працях таких видатних економістів, як Д. Б'юкенен, Б. Вайнгаст, Л. Гурвіч, П. Мілгром, Д. Норт, Д. Ролз.

Постановка завдання. Метою статті є детальний розгляд актуальних проблем конституціоналізму, їх вплив на правову культуру в Україні та можливість врегулювання зазначених проблем завдяки впровадженню інституційного контролю економіко-правового характеру.

Результати дослідження. С. Малвейн вбачає у сутності конституціоналізму верховенство права, що юридично обмежує свавілля державного управління [1]. Угорський дослідник А. Шайо зазначає, що розуміння конституціоналізму як обмеження державного управління є необхідним для подальшого забезпечення інтересів громадського спокою [2]. Е. Барендт вводить у поняття конституціоналізму віру в конституційні засоби впровадження державних обмежень [3]. М. Ташнет зауважує, що контроль із боку громадськості повинен бути незалежним [4]. Аналіз зазначених робіт сприяє адекватному розумінню конституціоналізму та спонукає до більш детального висвітлення проблеми онтології конституційного контролю, а також можливості підвищення його ефективності.

Відтак, як зазначає Л. Бориславський, процес удосконалення вітчизняної Конституції свідчить про те, що Україна наслідує загальносвітові закономірності, які передбачають насамперед посилення забезпечення гарантій прав людини і громадянина, удосконалення правових засад політичного та соціально-економічного регулювання, становлення і розвитку механізмів, що сприятимуть узгодженню інтересів серед різних соціальних прошарків населення, а також підвищення рівня ефективності системи державного управління тощо [5].

В. Коваленко акцентує увагу на необхідності конституційного забезпечення прав та свобод людини, наявність яких передбачає створення моделі ефективного гарантування, у якій провідна роль надається такому чиннику, як системність [6]. Сьогодні це можливо лише за досягнення відповідного рівня розвитку життя в державі, що обумовлюється політичним, економічним, соціальним, культурним (духовним), інформаційним та іншими чинниками. При цьому автор вбачає закономірність у тому, що повнота реалізації прав та свобод забезпечуються лише з боку сильної держави з розвинутою економікою, де встановлено громадянське суспільство [7].

Такої ж думки дотримується В. Німченко. Досліджуючи питання забезпечення прав та свобод людини, він виокремлює при цьому поряд із юридичними гарантіями соціально-економічні та політичні [8]. Відтак, вплив певних чинників на правові відносини є результатом того, що сучасна юридична наука розширює власні межі, та відбувається міждисциплінарна дифузія з іншими науками.

М. Савчин під час висвітлення природи конституційної динаміки розглядає вплив різноманітних чинників на Конституцію, а також її зворотній вплив на них [9]. Враховуючи існування певного взаємовпливу, становлення конституційного порядку можна уявити у вигляді спіралі розвитку, що може перетворитися на замкнуте коло, якщо з'являються чинники, що мають стримувальний характер.

В аналізі досліджень, присвячених проблемам права, існує позиція, що справедливість являє собою базову цінність у конституційному устрої. Саме тому особливо цікавою виявляється стаття О. Кушніренко, що досить детально висвітлює це питання. Автор посилається на здобутки, що здійснили значний вплив на світову наукову думку. Наприклад, К. Маркс із Ф. Енгельсом першими обгрунтовано довели, що справедливість залежить від стадії розвитку суспільного устрою, що впливає на людську свідомість. Вони вважали соціальну справедливість складним явищем, де знаходять власне відображення ідеальні та реальні прагнення [10].

Д. Ролз у концепції справедливості, що мала здебільшого оцінювальний характер, врахував існування конфліктних інтересів у суспільстві. У цій концепції суспільний устрій постає як благо. Головною ж ідеєю теорії справедливості Д. Ролза є процес укладання суспільного договору, тобто принцип справедливості виникає із вихідного положення [11]. До того ж О. Кушніренко висловлює солідарність із думкою Д. Ролза про необхідність громадської рівності як головної передумови справедливості, але соціально-економічна нерівність між людьми може бути виправданою лише за умови забезпечення компенсувальних переваг.

Видатний німецький філософ О. Гьофе підкреслював, що справедливість є не лише фундаментальною умовою суспільного буття, а і ключовим критерієм легітимності здійснення громадського примусу. Учений вбачав у справедливості джерело доброзичливості, співчуття та солідарності, чого і вимагає людська природа. Таким чином, політичний устрій визнається справедливим, якщо є гарантом здійснення прав та свобод людей. На підставі аналізу концепцій справедливості О. Кушніренко висловлює сподівання, що представники вищої ланки державного управління це розуміють, і їх дії в цьому напрямку будуть більш переконливими.

Але існує інший погляд, який не можна залишити без уваги, що у справедливості існує і зворотній бік – на це вказав автор конституціональної економіки Д. Б'юкенен, який власне досліджував конституційні засади теорії прийняття рішень у політичній та економічній сферах. Він зображував

політику як гру, учасники якої мають різні цілі, але прагнуть досягти певних результатів, які не є узгодженими між собою та не можуть бути певним чином оцінені. Якщо у грі є порушник, що забезпечує для себе вигоди, непропорційно більші за інших, то в такому разі прагнення до справедливості з боку всіх гравців втілюватиметься у намаганні «забезпечити власну долю» [12]. Звертаючи увагу на це, Д. Б'юкенен наголошував на необхідності створення інституційних обмежень для уряду («клітка для Левіафана»), що становлять передумови його легітимності [13].

Особливо детально представлено необхідність в інституціональному підході до регулювання викликів українському конституціоналізму у працях Ю. Тодика та В. Тація. Відтак, Ю. Тодика вбачав втілення конституціоналізму в ефективних конституційно-правових інститутах [14]. А В. Тацій наголошує на важливості вирішення низки завдань: підвищення рівня правової культури у країні, адже це сприятиме збільшенню поваги до Конституції України, що є важливою соціальною цінністю, та конституційного законодавства взагалі; розв'язання конфліктів, що знаходяться в межах конституційно-правового поля; наукове забезпечення конституційного законодавства; використання зарубіжного досвіду для здійснення конституційно-правового реформування держави; подолання розриву між юридичним і фактичним втіленням конституції.

При цьому В. Тацій приділяє увагу змістовному наповненню категорії «конституціоналізм» як феномена, виокремлюючи в ньому такі складові: конституційні ідеї, масову конституційну свідомість громадян та населення, конституційне нормативне забезпечення, конституційний порядок та інститути [15]. Таким чином, учений висловлює ідею щодо необхідності під час здійснення конституційної реформи створення в Основному Законі розділу «Охорона Конституції», де буде відображено питання інституціонального забезпечення, що буде гарантувати виконання її норм [16].

Не можна не погодитись із науковими висновками В. Тація, але, якщо розвивати інституційний підхід вирішення проблем конституціоналізму, слід враховувати важливий аспект, що знаходиться в його основі – недосконалість людської природи, яка віддзеркалюється на суспільних відносинах. І в цьому сенсі дієвим буде створення такого інструментарію, що виконуватиме стимулювальну функцію для сприяння активізації продуктивної діяльності.

Якщо вийти за межі юридичної науки, то найбільший внесок у дослідження інституційного регулювання та контролю зробили представники нової інституціональної економіки, які є лауреатами Нобелівської премії з економіки: Д. Б'юкенен, Л. Гурвіч, Д. Норт.

Сьогодні правове регулювання певним чином обумовлює дію економічного механізму та ролі суб'єктів політичної гри. Це регулювання, на думку представників нової інституціональної економіки, втілено у створенні так званого соціального контракту. Д. Б'юкенен передбачав у такому разі закріплення цього контракту у конституційному договорі. Це дозволить поєднати зусилля для контролю над діями всієї системи публічного адміністрування.

Чітке формулювання такого контракту («правил гри»), що знаходиться в межах компетенції юридичної науки, обумовлює його повноту. Адже від цього залежатимуть як рівень трансакційних витрат, так і соціальна й економічна ефективність та суспільна цінність цього контракту для суспільства.

Л. Гурвіч наголошував на важливості взаємодії між економічними, соціальними та політичними інститутами. Він запропонував інтегрувати інституціональні феномени у моделі, що сприятиме дослідженню їх ефективності. У такому разі особливого значення набуває створення, імплементація та система примусів до дотримання правил гри.

Д. Норт вбачає в інститутах формальні обмеження для ефективної організації взаємовідносин у суспільстві, тобто створюється система спонукальних мотивів, результатом якої є «ефект блокування» на основі симбіозу між інститутами та організаціями.

«Ефект блокування» виникає через залежність організацій від інституційних обмежень, де вони виникли, та подальшого виникнення тих чи інших супутніх структур. Формальні обмеження мають на меті створення таких організацій, що чітко структуруватимуть взаємодії у суспільстві. Цей процес спирається на стимули, які знаходяться в основі інституційної системи, що також впливає на ефективність новостворених організаційних структур [17].

Таким чином, необхідними є такі інститути, що забезпечуватимуть непорушність соціального контракту. Тому інституційна система потребує створення механізму зв'язку для забезпечення передачі інформації, що необхідна у випадках накладання санкцій (покарань). Така інформація дозволить запобігати порушенням соціального контракту. Розвиваючи таку думку, П. Мілгром, Д. Норт та Б. Вайнгаст заявили, що у такому разі санкції можна порівняти із суспільним благом, адже застосування їх є вигідним для всіх. Завдання інститутів – надання суспільству стимулів для застосування санкцій такого характеру [18].

З огляду на це соціальний контракт має містити:

1) обґрунтовану систему показників ефективності здійснення державного управління та контролюючий механізм за їх досягненням;

- 2) умови винагороди представників державного управління у разі їх досягнення;
- 3) систему санкцій до представників державного управління, а також їх характер у разі невідповідного виконання цих показників.

Тобто інституційне середовище впливає на надійність виконання умов соціального контракту, а це потребує налагодження системи правил, обмежень та контролюючого механізму. Особливістю інституційних правил є те, що вони здійснюють стимулювальний вплив на досягнення певного розвитку, змінюючи тим самим взаємовідносини у суспільстві.

Взагалі соціальним наукам притаманна така парадоксальна ситуація, коли теоретичні дослідження не відповідають потребам реального життя, що обумовлено насамперед складністю взаємодії у суспільстві [19]. Саме до цього призводить відсутність ефективного інституційного впливу та наявність таких стимулів, що діють у зворотному напрямку, формуючи суспільство з низьким правовим менталітетом, що виправдовує не лише негативні явища, що виникають у людських взаємовідносинах, а й ті, що відбуваються у суспільному житті держави.

Спираючись на вищевикладене, наукова інтеграція юридичної та економічної наук може сприяти вирішенню проблем вітчизняного конституціоналізму, здійснюючи вплив на правову реальність України. При цьому роль юриспруденції полягає у створенні легітимного інституційного механізму оцінки й контролю ефективності системи публічного управління як ключового суб'єкта здійснення соціального контракту. Така позиція підтверджується у дослідженнях науковців, що розкривають проблемні аспекти гарантування національної безпеки. Відповідно до цього З. Чуйко, виокремлює соціально-економічні та суспільно-політичні чинники стабільності суспільства.

На думку З. Чуйко, гарантувати безпеку на національному рівні можливо за умови створення стабілізуючих механізмів, що будуть націлені на: подолання непослідовності державної соціальної політики, зростання безробіття; посилення криміналізації економіки; зрощення тіньового капіталу з державним апаратом; неефективність рішень, прийнятих органами державної влади, особливо у сфері економіки, що мають стратегічний характер. Важливим чинником є ступінь соціально-економічної та суспільно-політичної стабільності суспільства. До того ж відсутність належного регулювання лише погіршує наявні тенденції та ще більше загострює суспільні протиріччя і призводить до посилення кризових ситуацій. Перелічені особливості негативної динаміки, що ми можемо спостерігати в нашій державі, потребують механізму, який зможе попередити деструктивні явища та забезпечити ефективну діяльність системи національної безпеки в таких умовах [20]. Все це може бути пояснено наявністю інституційних меж та структури стимулювальних чинників, що спрямовують діяльність ключових суб'єктів діяти непродуктивно.

Щодо інституційного підходу вирішення проблем ефективності публічного управління, одним із ключових суб'єктів постає Конституційний суд.

Видані правові акти, що регулюють діяльність економічної сфери країни, можуть бути предметом оцінки для Конституційного суду. У такому разі відбувається регулювання в умовах економічної кризи, що є тим належним заходом, який відповідає Конституції [21]. Але вирішення завдань такого характеру корелює не лише із правовою та конституційною системою, а й з економічною.

А. Селіванов, досліджуючи «судовий конституціоналізм» як ціннісну категорію, відзначив безпосередній вплив соціально-економічних перетворень на реальний політичний розвиток та висловив ідею щодо обґрунтування в доктрині конституціоналізації питання про розширення предмета з боку Конституційного суду і громадянського суспільства щодо діяльності апарату управління й місцевого самоврядування. Таким чином може бути створено новий рівень здійснення конституційного контролю, під час якого певні суб'єкти згідно з Конституцією України зможуть здійснювати контроль за органами влади [22]. За цієї умови цілком можливим є досягнення стратегічних цілей держави, а також направлення діяльності органів державної влади у необхідному напрямку.

Слід також звернути увагу на актуальність встановлення моніторингу критеріїв, що мають першочергове значення. Такий моніторинг повинен мати оперативний характер для проведення якісного аналізу результатів здійснення державного управління, а також узгодження прогностичних індикаторів на майбутні періоди.

Економічний аспект здійснення моніторингу такого формату полягає у визначенні ознак, що свідчать про настання певної кризової стадії, а також передбачає розуміння сутності маневрування цими показниками, що могли б сприяти підвищенню ефективності прогнозів за часів максимальної невизначеності. Звісно, на ефект здійснення такого моніторингу впливає системний характер його здійснення.

Цілком очевидним є те, що результати моніторингу діяльності державної влади мають повністю відображати її спроможність виконувати всі покладені на неї зобов'язання, а також відповідати цілям, причому не тільки стратегічним, а й оперативним. Тобто модель показників ефективності та встановлення відповідного контролю має на меті виконання ролі гаранта, що направлятиме мотиваційну скла-

дову частину кожного суб'єкта, який належить до вищих ланок публічного управління, враховуючи при цьому поведінкові мотиви. Справедливість управління повинна бути відображена наочно і відповідати певному кількісному результату, що буде свідчити про позитивний економічний ефект.

Для України створення такого механізму управління ефективністю обумовлено особливостями її державного розвитку. Сутність встановлюваних критеріїв полягає в індикативній функції для здійснення моніторингу. У разі об'єднання їх із відповідним механізмом контролю буде створено дієвий інститут врегулювання проблем державного управління, що спиратиметься на стимули, покладені в основу інституційного механізму. Адже відсутність продуктивності в соціальній та економічній сферах під час реалізації тієї чи іншої політики свідчить про наявність перевернутої системи стимулів. Ігнорування оцінювання ефективності діяльності всієї вітчизняної системи публічного адміністрування не лише підриватиме довіру з боку населення, але і здійснюватиме деструктивний вплив на розвиток демократичних інститутів в Україні.

Підсумовуючи аналіз наукових робіт, присвячених проблемам конституціоналізму, можна прослідкувати тенденцію зростання розуміння значущості інституційного впливу на вирішення проблем, що мають витоки з відсутності стратегічного підходу під час здійснення процесу державного управління.

Інститути являють собою історично зумовлений результат суспільних відносин та виступають гарантом ефективності державного регулювання завдяки структурованій системі стимулів і контролюючого механізму, здійснюють вплив на формування продуктивної поведінки ключових суб'єктів соціального контракту, втіленого в Основному Законі.

Методологічна база таких інститутів формується завдяки взаємодії юридичних та економічних наук, що забезпечить створення дієвого економіко-правового регулятора, головним призначенням якого є мінімізація негативних та деструктивних соціально-економічних тенденцій та криз, зумовлених нерациональною поведінкою. Адже повинно бути чітке розуміння втілення ідеалу суспільного ладу, тому що це потребує вибору шляхів реалізації державної стратегії, а також засобів та інструментів реформування.

Здійснення суспільних змін, спираючись на інституційне підґрунтя, має на меті реконструкцію конституціоналізму та виключає трансформації, здійснювані шляхом революцій через антиполітичний фанатизм та докорінні зміни шляхом відречення від наявного національного досвіду.

Досліджуючи особливості становлення громадянського суспільства, Н. Оніщенко встановив, що соціальна роль права втілюється в поєднанні регулятивної та охоронної функцій [23]. Особливо ця роль зростає у сфері перетину суспільних відносин, економіки і політики.

Провідна роль у процесі розбудови демократичної і соціальної держави належить народу, тобто держава не має прав узурпувати суверенітет, що втілено у положеннях Основного Закону України та є однією з тих засад конституційного устрою України, що вимагають підвищеної конституційної охорони [24].

Висновки. Тільки народ має владу, яку він реалізує за допомогою виборчого права, за яким визначає, кому саме слід тимчасово довірити повноваження для ефективної реалізації та розвитку найбільш сприятливої державної стратегії. Але для становлення дійсного суверенітету народу необхідним є налагодження реального зворотного зв'язку між народом та функціональною системою державного управління шляхом налагодження відповідного контролюючого механізму інституційного характеру в межах конституційної реформи. Такі зміни фундаментального характеру сприятимуть не лише надійному захисту права і свобод людини, а і стабільному політичному, економічному та соціальному розвитку держави.

Список використаних джерел:

1. Mellwain C. Constitutionalism: ancient and modern / C. Mellwain. – Ithaca : Cornell Univ. Press, 1940. – P. 21.
2. Шайо А. Самоограничение власти (Краткий курс конституционализма) / А. Шайо. – пер. с венг. – М. : Юристъ, 2001, – С. 24.
3. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції С. Шевчук. – К. : Український центр правничих студій, 2001. – С. 131.
4. Mark V. Tushnet. The Constitution of Civil Society / V. Mark. – GEORGETOWN, 2010. – P. 379.
5. Бориславський Л. Конституція України: її реалізація та способи удосконалення / Л. Бориславський // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 4. – С. 103–110.
6. Коваленко В. Гарантії прав і свобод людини та шляхи їх удосконалення в контексті модернізації Конституції України / В. Коваленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 7. – С. 57–65.
7. Коваленко В. Конституційний Суд України як ключова інституція в механізмі гарантії прав і свобод людини в Україні / В. Коваленко // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 2. – С. 66–73.

8. Німченко В. Правовий статус особи за Конституцією України / В. Німченко // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 3. – С. 35–45.
9. Савчин М. Конституційний Суд України і динаміка конституційного порядку / М. Савчин // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 4. – С. 136–141.
10. Кушніренко О. Справедливість як базова цінність конституційного ладу / О. Кушніренко // Вісник Конституційного Суду України. – К. : Ін Юре, 2013. – С. 73–80.
11. Ролз Д. Теория справедливости / Д. Ролз. – Новосибирск, 1995. – С. 28.
12. Бреннан Д. Причина правил: Конституционная политическая экономия / Д. Бреннан, Д. Бьюкенен ; пер. А. Заостровцев. – СПб. : Экономическая школа, 2005.
13. Бьюкенен Д. Политика без романтики: краткое изложение позитивной теории общественного выбора и ее нормативных условий / Д. Бьюкенен // Вехи экономической мысли. Экономика благосостояния и общественный выбор. – СПб. : Экономическая школа, 2004. – Т. 4. – 2004. – С. 417–434.
14. Конституційне право України : [підруч. для студ. вищ. навч. заклад.] / за ред. Ю. Тодики, В. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002. – 544 с.
15. Тацій В. Конституційно-правові засади становлення української державності / за ред. В. Тація, Ю. Тодики. – Х. : Право, 2003. – С. 14.
16. Тацій В. Правові засоби охорони Конституції / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – 1995. – № 3. – С. 35–42.
17. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997.
18. Milgrom P. The Role of Institutions in the Revival of Trade: The Law Merchant, Private Judges, and the Champagne Fairs / P. Milgrom, D. North, B. Weingast // Economics and Politics. – 1990. – № 2. – P. 1–23.
19. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : [монографія] / Л. Герасіна, О. Данильян, О. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
20. Чуйко, З. Фактори, що впливають на забезпечення національної безпеки / З. Чуйко // Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції : [монографія] / ред. Ю. Битяк, О. Данильян. – Х. : Право, 2010. – С. 264–286.
21. Бірмонтієнс Т. Проблеми перегляду правових позицій Конституційного Суду Литовської Республіки щодо захисту соціальних прав в умовах економічної кризи / Т. Бірмонтієнс // Вісник Конституційного Суду України. – 2013. – № 2. – С. 107–120.
22. Селіванов А. Судовий конституціоналізм як ціннісна категорія інтеграційного напрямку конституціоналізації / А. Селіванов // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 3. – С. 116–119.
23. Оніщенко Н. Формування громадянського суспільства: комунікативно-правовий чинник / Н. Оніщенко // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 5. – С. 88–96.
24. Петришин О. Народовладдя як фундамент демократичної, правової, соціальної держави / О. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 4. – С. 20–30.

